

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/25-32>

Əli Əliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
eli.aliyev.54@mail.ru

BƏZİ TOPONİMLƏRİMİZ YENİ YANAŞMA MÜSTƏVİSİNDƏ. BEYLƏQAN, AŞIQLI VƏ S. TOPONİMLƏRİN ETİMOLOJİ YOZUMU VƏ HƏQİQİ TARİXİ ANLAMI

Xülasə

Toponimlər dünyanın ünvan dilidir. Hansı xalqın harada yaşamasını və yaşadıkları məkanın sahibi olduqlarını təsdiqləyən tarixi sənəddir. Odur ki, Beyləqan və Aşıqlı toponimlərinin müasir yanaşma prizmasında izahı araşdırma müstəvisində diqqət çəkir. Qarabağda olan bu toponimlərin şərhə də bir daha sübut edir ki, bu məkanın sahibləri Azəri türkləri olmuşlar.

Açar sözlər: *Beyləqan, Aşıqlı, Paytakaran, Balasakan, Balk, Baxaq, Millər (Bellər), Qara Bel-Qaravəlli, Sarı Bel-Sarıvəlli, Ağ Bel-Ağbil nəslə, Ağbil, Qaravəlli və Mil kəndləri, Mil düzü, Baq, Bax, Baq Aran, Baq Avan, Qara Baq, Ağ Baq, Qel Bak, Qul Bak, Kita Bak, Gita Baq, Gədəbəy, Arbak, Ambak, Aran, Aşıqlı və Aşqlı, Aşıqlı*

Ali Aliyev

Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in philology
eli.aliyev.54@mail.ru

**Some of our toponyms are in a new approach.
Etymological interpretation and true historical meaning of toponyms like Beylagan, Ashigli,
etc.**

Abstract

Toponyms are the address language of the world. It is a historical document that confirms which people live where and are the owners of the place where they live. Therefore, the explanation of Beylagan and Ashigli toponyms in the prism of a modern approach attracts attention at the level of research. The interpretation of these toponyms in Karabakh proves once again that the owners of this place were Azeri Turks.

Keywords: *Beylagan, Ashigli, Paytakaran, Balasakan, Balk, Bakhak, Millar (Bellar), Black Bel-Garavalli, Yellow Bel-Sarivalli, White Bel-Aghbil descendants, Aghbil, Garavalli and Mil villages, Mil plain, Bagh, Bak, Bag Aran, Bag Avan, Kara Bag, Ag Bag, Gel Bak, Gul Bak, Kita Bak, Gadabey, Arbak, Ambak, Aran, Ashigli and Ashqli*

Giriş

Son dövrlərdə baş verən qonşu xalqların əsassız ərazi iddiaları tarixi reallığın ortaya qoyulmasını, müxtəlif istiqamətli elmi araşdırmaların aparılmasını zəruri edir. Etnoqrafik, tarixi, ədəbi materialların, faktların aşkarlanmasına indi yeni səpkidə yanaşma daha vacib və daha zəruridir. Odur ki, Beyləqan, Aşıqlı və başqa bir sıra toponimlərinin etimoloji yozumu da aktualıq kəsb edir.

Tarixi mənbələrdə Beyləqan adının müxtəlif variantları yazıya alınmışdır: Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi əsərində” Paytakaran (İlhami, 2017: 27), Balasakan (İlhami, 2017: 39), Balk (İlhami, 2017: 82) kimi yazıya alınmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində isə Beyləqanı Millər (Bellər) (Əjdər, 1989: 84) adlandırır. Demək, Beyləqan adı Paaytakaran, Balasakan, Balk, Mil və Bel kimi yazıya alınmışdır. Müxtəlif variantlarda yazıya alındığı kimi məna anlamında da ayrı-ayrı izah və şərhlər mövcuddur.

İstər Beyləqan və istərsə də Aşıqlı toponimlərinin etimoloji anlamı bu günə qədər müxtəlif anlamlarda şərh edilmişdir. İnternet səhifələrində Beyləqan haqqında aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapmışdır:

“Beyləqan rayonuna adı verilmiş qədim Beyləqan şəhərinin adı tarixi mənbələrdə fərqli adlarla verilmişdir: Paytakaran, Balasakan, Bilgan, Bilaqan, Millər, Beyləqan və Baxaq. Adı fərqli olduğu kimi adının mənası ilə də bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mənbəyə görə toponim (əsl qədim və yerli adı Biləqan) Altay dillərində olan “pılə” (düzən, açıq yer) və qan (məkan) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və “düzənlik yer, çöl” mənasını verir və vaxtilə Mil düzünün adı olmuşdur. Digər mənbəyə görə Beyləqan şəhəri Bərdə-Ərdəbil karvan yolunun üstündə yerləşdiyi üçün burada ticarət inkişaf etmiş, şəhər mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur (IX-XII əsrlər). Beyləqan adının yaranması da bu yolla əlaqəlidir. Belə ki Beyləqan – bel yolu, ticarət yolu və yaxud ticarət aparılan yer anlamındadır. Digər fikrə görə, Beyləqan sözü burda vaxtilə yaşayan “Bel” tayfasının adı ilə bağlıdır, yəni Bel tayfasının məskunlaşdığı, yaşadığı ərazi anlamındadır. Mənbələrdə insanların ən çox istifadə etdiyi yol – “Bel yolu”nun mühüm karvan yolu olduğu qeyd olunmuş və bu yolun dayanacaq yeri göstərilmiş, hətta karvan yolunun xəritəsi verilmişdir.

Alimlər bunu “açıq düzənlik” mənasında açıqlayır və göstərir ki, sözün əsl Paytakaran olub (aran “düzənlik” anlamına uyğun kəlmədir) (Abbasqulu ağa Bakıxanov, 1951: 35)”.
Əjdər Fərzəli Qorqud “Dədə Qorqud yurdu” əsərində yazmışdır ki, Beyləqan sözü Tanrı şəhəri “Biləkan” deməkdir. “Bil” ərazinin adı ilə bağlıdır. Belə ki, Beyləqanın yerləşdiyi Mil düzünə İlucuk — Əncərək düzü deyilib. Bu da işıqlı otlu-sulu deməkdir (İlhami, 2017: 144).

Səmədxan Beyləqanlı isə “Beyləqanım, Oğuz yurdum” əsərində qeyd edir ki, Beyləqanın adı Bel tayfasının adı ilə də bağlı olduğu güman edilir (Moisey, 1993: 6).

Son araşdırma nəticəsində doğru elmi fikri vurğulayaraq şərh edən İlhami Cəfərsoy Yusif oğlu bu nəticəyə gəlmişdir ki, mixi yazılı abidələrdə ən qədim teonimlərdən biri Beldir. Tədqiqatçıların fikrincə, Bel əvvəllər şumer-akkad tanrısı olmuşdur. Sonra Belin övladları şimala köçmüş və Qarabağda yurd salmışlar.

Yaxın keçmişdə Bel (Mil) şəhərinin adı Beyləqan formasında “bərpa edildi”. Bu qərar elmi baxımdan əsassızdır. Ona görə ki, Bel etnik adının əslini yox, təhrif olunmuş formasını inzibati-ərazi bölgümüzə qaytardılar. Şəhərin adı Mil olmalı idi. Bellərin yurduna farslar Belakan demiş, sonra ərəblər onu öz dillərinə uyğunlaşdırıb Beyləqan şəklinə salmışlar.

Mil (Bel) Azərbaycanın köçəri elatlarından biridir. Bellərin bir qanadı olan Qara Bel son mənbələrdə Qaravəlli kimi qeydə alınmışdır. Bel teonimi ilə bağlı Kəlbəcərdə üç Milli kəndi var. Mil düzü Bellərin yurdu olmuşdur (İlhami, 2010: 15).

Bel etnosunun ayrı-ayrı qolları olan Qara Bel — Qaravəlli, Sarı Bel — Sarıvəlli, Ağ Bel — Ağbil nəsilərini yaratmışdır. Onların adları ilə bağlı Ağbil, Qaravəlli və Mil kəndləri, Mil düzü bu gün də dilimizdə işlənməkdədir (İlhami, 2005: 106).

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, Beyləqan şəhərinin adı əsində Bel və yaxud Mil olmalı idi. Çünki bu yurd Bellərin (Millərin) yurduudur.

Bak türk tayfa adları ilə bağlı toponimlərin doğru və düzgün etimoloji izahı bu günə qədər şərh olunmayıbdı. Son vaxtlar tədqiqatçı alim İlhami Yusif oğlu Cəfərsoy dəqiq elmi araşdırmalar nəticəsində sovet dönəmində yol verilmiş nöqsanlara yox demişdir. Ona görə də bu mövzunun aktuallığını nəzərə alıb, etibarlı mənbələrə söykənib elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmağı önəmli bilib, qələmə aldım. Çünki bu toponimlər Bax, Bak, Baq, Boq və s. adlarla yazıya alınaraq, türk tayfa birliyinin adlarını yaşadan tarixi sənəddir.

Qədim mədəniyyətlərin yaradıcıları olan Aran müdrikləri kahin, koqen, baqışı və yepiskop kimi adlarla dünya arenasında titullar qazanmışlar. Aran müdrikləri və onların yaratdıqları mədəniyyətlər haqqında türkoloq, dilçi alim İlhami Yusif oğlu Cəfərsoy bu günə qədər tədqiq olunmamış dəyərli araşdırmalarla elmi ictimaiyyətə sanballı, doğru açıqlamalar vermişdir. Odur ki, həmin elmi araşdırmalara dirsəklənib fikrimi izah etməyə çalışacağam.

İlhami Cəfərsəy araşdırmalarında qeyd etmişdir ki, Aran mifik təsəvvürünə görə, qızılı rəngli ala buğa göylərin, qara öküz yerin, yeraltı gücün timsalı idi. Ağ buğanın buynuzları arasındakı qızıl halə günəşə işarə idi. Qara öküz isə kotanla birlikdə yeraltı dünyanı təmsil edirdi.

Aran kamları ağ buğa bütələrinə *paq*, qara öküz bütələrinə *puq* deyirdilər. Buradan aydın olur ki, Aran müdrikləri çox-çox qədim dövrlərin inancları zamanında sitayiş etdikləri buğa bütələrini onqon kimi qəbul etmiş, tayfalarını da həmin bütələrin adı ilə adlandırmışlar.

Gene D. Matlocka görə baq və boq türk sözləridir. Türklər İsa peyğəmbərdən yüz illərlə qabaq baq və boq adlandırdıqları tanrılara sitayiş edirdilər (Matlock, 2015: 76).

Baq e.ö. III-II minilliklərdə Şuşa vilayətinin güclü nəsillərindən biri idi. Onların məbədi də, nəslə də *Pak* adlanırdı.

Baqların ölkəsi bəzi mənbələrdə *Baqavan*, bəzilərinə *Baqastan* adlandırılır. Bu isə müasir Pakistan deməkdir.

Baqlar Elamın süqutundan sonra şimala köçüb, Araz çayı boyunda, Van gölü vadisində, Qarabağda yurd saldılar.

Samuel Anetsi Beyləqanı *Baxaq* adlandırır. Baxaq Baqların ölkəsi deməkdir. Sonra həmin ölkə Qara Baq və Ağ Baq adlı iki mahala bölündü. Aran mənşəli baqlar Sasaniylərlə vuruşa-vuruşa Beyləqandan Qarabağ dağlarına çəkildilər və burada özlərinin kiçik dövlətlərini yaratdılar. Baq çarlığının ərazisində sonralar Xaçın knyazlığı yaranmışdır. Nizami Gəncəvinin adını qeyd etdiyi Ağ Baq yaylağı sonradan Xaçın Knyazlığı adlanmışdır.

Baq nəslinin başqa qanadı Beyləqandan şimal-qərbə köçərək Van gölü vadisində yurd salmış, orada Baqavan məbədinə tikmişdir. Xristianlıq dövründə həmin məbədin bünövrəsi üzərində kilsə tikildi və o kilsə xristian baqların yeni dini-ideoloji mərkəzinə çevrildi.

Baq nəslinin əsas yurd yerlərindən biri Qarabağ idi, daha doğrusu *Baq* idi. Demək, Qarabağ sonradan formalaşmış addır, əvvəlcə Qarabağ ərazisi **Baq** adlanmışdır. Ərəb işğalına qədər baqlar Qara Baq və Ağ Baq qollarına ayrılmamışdılar. Baq nəslinin alp ərənləri sasanilərlə, sonra ərəblərlə döyüşlərdə qırılıb seyrəldilər. Düzənlikdə yaşayanlar İslam dinini qəbul edib, **Qara Baq** adı ilə tanındılar. Dağlarda yaşayanlar xristian olaraq qaldılar və özlərini **Ağ Baq** adlandırdılar.

Albaniyada yaşayan 26 tayfadan biri *Qel Bak* idi (Məlumat üçün bildirmək ki, son dövr araşdırmaya əsasən bu tayfaların sayı 48 olduğu qənaətinə gəlmişəm ki, bunlardan da 25-i Türk tayfasıdır). Bəzi mənbələrdə qelbaklar *Xel Bak* adlandırılır. Xel Baklar Bakların bir qoludur və Bak tayfa birliyinə daxil olmuşdur. Moisey Kalankatuklunun "Alban tarixi" əsərində Uti vilayətinin Baq kəndi (Bağlı kəndi şəklində) qeyd olunmuşdur (Moisey, 1993: 35).

Mahmud Kaşğari yazır ki, Balasaqun dağlarında Qul Bak adlı tayfa yaşayır. Onların mömin və müdrik ağsaqqalı *tanrı qulu Qul Bak* adlanır. Qulbaklar Mahmud Kaşğaridən 700 il qabaq İberiyada Kulbak adlı şəhər salmışdılar. Bir neçə məhəlləsi olan həmin şəhər XIX əsrə qədər qalırdı.

D.D. Paqirev 1912-ci ildə Kutaisi quberniyasında Kulbak adlı kənd görmüşdü. Bu da onu göstərir ki, ağbaq və qelbaklar kimi kulbaklar uzun zaman Gürcüstanda gürcüləşməmiş, öz etnik cizgilərini qoruyub saxlamışlar.

Stepan Orbelian (XIII əsr) yazır ki, Sisakan vilayətində Kitabak adlı mahal var. **Həmin Kitabak mahalı hazırki Gədəbəydir.** Gədəbəy şəhərinin adı Kitabaq etnonimindən törəmişdir. Kitabaq Kitay nəslinin baqı, yəni müdrik kahini deməkdir.

Gitabak Kitay nəslinin bakları deməkdir. Hələ e.ö. 783-cü ildə Urartu çarı Argişti Suriyanın şimalını tutmuş, Kitay və Çop tayfalarını oradan Qafqaza köçürmüşdü.

İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi xitayların adı ilə rus işğalına qədər Kitay mahalı adlanırdı. Erməni dilçiləri məqsədli şəkildə həmin mahalın adını Ktay, Ktayk, Kotayk kimi yazmaqla diqqəti yayındırırlar.

V.V. Radlov XIX əsrin sonlarında qaxaxların arasında Kitabaq adlı qıpçaq nəslinin yaşadığını görmüşdü" (İlhami, 2020: 204-217).

Bərdə rayonunda Çinqoğuz adlanan yer var. Ola bilsin ki, bu toponim Kitay bakları olduğu kimi, Çinli oğuzlar, qıpçaqların adını yaşadan toponim olsun.

Demək, *Paq, Puq, Baq, Bax, Baq Aran, Baq Avan, Qara Baq, Ağ Baq, Qel Bak, Qul Bak, Kita Bak, Arbak, Ambak və s. nəsillər* Bak tayfa birliyinə daxildirlər. Bəy, Bay sözü də Baq tayfasının adı ilə əlaqədar formalaşmışdır. Sarı Aşıqın bir bayatısında:

Mən Aşıq bayı keçdim,
Kasıbı, bayı keçdim,
Altı camış, yüz keçi,
Qucaqda çayı keçdim.

Birinci misradakı “bay” sözü məkan mənasında işlənmiş toponimdir ki, bu da etnonim mənşəlidir. Həmçinin Gədəbəy sözündəki “bəy” ifadəsi də bak tayfasının adı ilə bağlıdır. Ola bilsin ki, rütbə anlamı bildirən bəy titulu da bak/bek tayfasının adı ilə bağlı formalaşmışdır.

Beyləqan, Qarabağ, Ağbağ, Gədəbəy toponimləri müasir yanaşma müstəvisində belə şərhərlə yeni araşdırma obyektinə kimi dəyər qazanır. Talan-qarət olunmuş, gözəlliklər diyarı Qarabağın viranəlikləri də gözəldir. Çünki Qarabağ Tanrı anlamında olan və Bax/Baq/Bak/Boq formasında yazıya alınan türk tayfa birliyinin sahib olduğu Azərbaycan bölgəsidir. Beyləqan Baxaq adlanırmış, yəni baxların, Qarabağ — Qara bakların, Ağbağ — Ağ bakların, Gədəbəy — Gita bakların məskəni, yaşayış yeri olmuşdur. Bu məlumatlar elmi nəzəri fikirdə son dövrlərdə tədqiq olunmuşdur.

Həmçinin, **Beyləqan rayonunun I və II Aşıqlı, Göy göl rayonunun Aşıqlı kəndlərinin adları** araşdırma müstəvisində çox-çox qədimlərdən soruş verən etnotoponimdir. İlk baxışda bu adın aşiq adı ilə bağlı yarandığı ehtimal olunur. Başqa bir xalq etimologiyasına görə guya burada yaşayan tayfanın aşiq sümükləri uzun olduğu üçün aşiqli adlandırılmışdır. Əslində isə bu ad qədim bir kultun adı ilə bağlı formalaşmışdır. Aşıqlı (Eşqli) qız kultu Ön Asiya panteonunda xristianlıqdan çox qabaq mövcud olmuşdur. Müasir dövrümüzdə Aşıqlı (Eşqli) kultu, Əsli qız adı kimi və Aşıqlı tayfasının yaşadığı məkan (Aşıqlı kəndi) mənasında dilimizdə işlənməkdədir (Səmədxan, 1994).

Bu araşdırmalar barədə İhami Cəfərsəy öz tədqiqatlarında geniş məlumat vermişdir: “Aşıqlı e.ö. III-I minilliklərdə Kam (hami) mənşəli etnosların gözəllik və bakirəlik ilahəsi olmuşdur.

Alban və yevrey panteonunda onun adı tarixən olduğu kimi Aşıqlı olaraq qeyd olunmuşdur. İlahə Əsliyə sitayiş edən qəbilələrdən biri Albaniyada xristianlıqdan sonra da özünü Aşıqlı, Kərəmə tapınanlar özlərini Kerem adlandırırdılar.

488-ci ildə Bərdə şəhəri yaxınlığındakı Bərdə Kür qalasında Alban kilsə məclisi keçirildi. Həmin məclisin qərarını öz qəbiləsi adından patriarx Aşıqlı imzaladı. Aşıqlının adı “Albaniya tarixi”nin 1861-ci il nəşrində Aşqapet formasında göstərilmişdir. Aşqapet Aşıqlı qəbiləsini patesi, yəni atası deməkdir.

Aşıqlı və Kerem ayinləri Kaxeti və Eretidə xristianlıq dövründə tamamilə unudulmamışdı. Albanlar İslam dinini qəbul edəndən sonra həmin ayinlərin keçirilməsi onlara qadağan edildi. Volqa Bulqarıstanında isə inancın izləri XIX əsrə qədər qalırdı.

Aşıqlı kultu Xəzər dənizinin şərqindən Şumerə, Misirə, Finikiyaya gəlmiş, oradan Krıma, Qafqaza, Volqa boyuna yayılmışdır. İlahə Aşıqlının bütələri Aralıq dənizi adalarından, Krımın Olviya şəhərindən və Volqa Bulqarıstanından tapılmışdır.

XIX əsrdə Krımda onların Kerem hamed adlı jurnalı nəşr olunurdu. Kerem hamid Kərəm gəldi deməkdir. Kərəm gələndən sonra yunanların Olviya, Feodasiya adlandırdıqları ölkənin adı Kerem oldu. Sonra həmin yerin adı Xırım formasına salındı. Müsəlman noqaylar, xristian urumlar hələ də Krıma Xırım deyirlər.

Aluştadan eşqin yelcik üzümə vurdu,
Balalığım keçqen yerlər qözümə düşdü.
Mən bu elde yaşamadım, yaşlığıma toyalmadım,
Nasil güzel vetanımsan, ey güzel Xırım!

Özbək və qazax folklorunda Kərəm adı Krım şəklinə düşmüş, Volqa Bulqarı folklorunda tarixən olduğu kimi Kerem, Keremberdi formalarında qalmışdır.

Platon İoseliani yazır ki, çoxrax alban dilində bulaq deməkdir.

Albanlar türklərlə oxşar dildə danışmasaydılar, bulağa çoxrax deməzdilər. Krımda yaşayan karaimlər, Azov dənizi sahilindəki urumlar bulağa, su quyusuna çoxrax deyirlər.

İndim çoxrax başına,
Yazı yazdım taşına.
Sevda nedir bilmedim,
O da qeldi başıma” (İlhami, 2020: 196).

Cənubi Qafqazda Əsli qalası və Kərəm şəhəri olmuşdur. Hazırda dilimizdə Xırım qırım şəklində işlənir və bu sözdən də Qırımخان adı formalaşmışdır. Qırım sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmişdir (Mənim qırımım Qazan xan olsun).

Demək, Aşılı kəndinin adı **Aşılı tayfasının**, Aşılı kultunun adını özündə ehtiva edir. Müasir dilimizdə bu söz **Aşılı** deməkdir. Demək, kəndin adı **Aşılı/Aşılı deyil, Aşılıdır**. Adlarımızın belə dəyişikliyə uğrayaraq, sanki erroziyaya uğrayaraq ilkin mənasını itirməsi və yaxud sözlərin necə gəldi dəyişdirilərək bayağılaşdırılması haqqında Məmməd Aslan poetik dillə, biganələrə sanki sille (şillə) çəkmişdir:

Ad -torpağın möhürü,
Ad-tarixin yaddaşı.
Ad tanıdır hər yeri,
Ad yaşadır dağ-daşı.

Kəlmələr itirmişik:
Hər birində bir tarix.
Tarix sözə ilişik:
Vaysınmadan atırıq.

Sonra qalarıq naçar;
Açar tapmaz bir igid.
Belə itdi “Basarkeçər”,
“Qara yazı”, “Baş keçid”...

“Dərəçiçək” adıyla
Dərələrcə itmişik.
Təzədən yüz yol hayla,
Biryolluq qeyb etmişik.

“Axta” adı fəryadla
Zoğaltək axtalanıb.
Talan olmuş çox adla
Varlığımız talanıb.

Ad-yurd, yuva ad- Vətən!
Ad-sərhəddə dik hasar!
Ad canlıdır Xilqətən,
Qalxııb ordu basar.

Tarix hopub hər ada,
Beşgünlük qonaq deyil!
Ad dəyişmək dünyada
Oyun-oyuncaq deyil (Məmməd, 2011: 302)...

Ad dünyanın ünvan pasportudur. Onomastik vahidlərə yanaşma vətəndaşlıq məsuliyyəti daşıyır, hər bir ad milli genə bağlı, milli vətəndaşlıq vəsiqəsi qazanmış tarixi sənəddir, odur ki, toponimlərə məhəbbət Vətənin hər bir vətəndaşının milli vətəndaşlıq qeyrəti sayılmalıdır. Bu baxımdan Məmməd Aslan yanaşması xüsusi məna kəsb edir.

Nəticə

İzahat və şərhərdən də göründüyü kimi etnos harada yaşayırsa, haranın sahibdirsə, orada öz izini qoyur. Beyləqan və Aşıqlı toponimləri də etnik koda bağlıdır. Ümumiyyətlə, bütün toponim, oronim və hidronimlər 99% etnos mənşəlidir (Bəşir, 2015).

Aran mənşəli Baq tayfaları xalqımızın etnogenezində mühüm rol oynayan güclü türk nəslə olmuşdur. Baq nəslə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif deyim formalarında yazıya alınmışdır. Dədə Qorqud boyları dedikdə həm də nəsil nəsərdə tutulmuşdur ki, bunlar da günümüzə səsləşən boylar, baklar və soylardır.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, türk tayfa birliyinə daxil olan bakların adlarını yaşadan toponimlərə təkcə Azərbaycan məkanında deyil, dünyanın müxtəlif ərazilərində də rast gəlirik. Bu isə türk tayfalarının geniş areala sahib olmasından xəbər verir.

Bu gün Aşıqlı adlanan kəndin adı şərhərdən də aydın oldu ki, Aşıqlı deyil, **Aşıqlıdır**. Eyni ilə belə yanlışlıqlar bu günə qədər dilimizdə bir sıra sözlərdə də özünü göstərməkdədir. Sarı Aşıqın ləqəbinin, yəni Aşıq sözünü bu günə qədər səhv olaraq Aşıq/Aşıx deyib, Aşıq/Aşıx kimi də yazırlar. Axı bu söz Aşıq deyil, **Aşıqdır**. Sarı Aşıq özü bunu aydın şəkildə demişdir:

Məni sənə Aşıq etdi yaradan,
Səg rəqibi Haq götürsün aradan.
İstəyirsən bir xəbər tut Sarıdan,
Yollarında mənəm sayıl, a Yaxşı.

Məlumdur ki, sözdə bir səsin uzun və yaxud qısa tələffüzü nəticəsində məna dəyişir: Hana gəbə kilim toxumaq üçün istifadə olunan dəzgah, qurğu. Ha:na isə qız adıdır. Dana inəyin birillik balasına deyilir. Da:na isə klassik ədəbiyyatda alim deməkdir (Ey Həsən bəy, müəllimi da:na). Həmçinin, sözdə heca vurğusunun yerini dəyişməklə də məna dəyişir:

Mən Aşıq gözəl alma,
Yeməyə gözəl alma.
Əsil al çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma!

Yuxarıda qeyd olduğu kimi sözdə bir səsin başqa bir səslə əvəzlənməsi də mənanı dəyişir: Aşıq-Aşıq, Aşıqlı-Aşıqlı, daş-baş-xaş-yaş-qaş və s. Bu kimi sözlərdə mənanı dəyişən səsə dilçilikdə fonem deyilir. O da qeyd olunur ki, bütün fonemlər səsdir, amma bütün səslər fonem deyil. Son vaxtlar belə bir elmi anlayış da formalaşmış ki, orfoqrafiya rəsmi dövlət tədbiridir. Bəs onda sözləri səhv tələffüz edib, səhv yazmaq hansı tədbirdir?! Dilimizi niyə kor olub, korlayırıq?!

Aşağı Əyyublu kəndi əvəzinə — Aşağı Ayıblı
Zümürxaç kəndini — Zümürxan
Keş/Kiş dağı — Keşiş dağı
Zorkeş/Zorkiş kəndini — Zorkeşiş kəndi
Qarakeş/Qarakiş kəndini — Qarakeşiş kəndi
Milli, Belli adını — Beyləqan
Küllüçə kəndini — Güllüçə

Selli kəndini — **Şelli və s.** kimi səhv tələffüz edib və səhv yazmaq dilimizə olan biganəlik və dilimizə vurulan zərbədir. Misallardan da göründüyü kimi bir səs dəyişikliyi ilə tarixən formalaşmış mənəni itirmiş oluruq (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007).

Ermənilər bizim genetik düşmənimizdir. Adlarımıza da qənim kəsiliblər. Bəs özümüz niyə belə biganəlik edib dilimizi bərhad vəziyyətə salırıq?! Rəsmi dövlət tədbiri olan orfoqrafiyanın fonetik prinsipini niyə gözləmirik?!

Onomastikamıza daxil olan sözlərin təhrif olunaraq səhv deyilişi və yazılışı dilimizə vurulan ağır zərbədir.

Vaxtında bu yanlışlıqlara diqqət yetirilməsə, doğru qərar qəbul edilib, nəticə çıxarılmısa, gələcəkdə bu problemi həll etmək müşkül məsələyə çevriləcək! Bu məsələyə inci seçib, dürr axtaran, söz ləliyi olan Məmməd Aslan poetik dillə belə qiymət vermiş və nəsihətini, təklifini bildirmişdir:

Sözlərə bunca ki, divan tuturuq,
Sözlər öz rəngini itirə bilər.
Dağılar nizamı, sökülər bəndi:
Kəlmə ahəngini itirə bilər.

“Bal” sözü düşəndə bal olan qatdan,
Bir “xalis” sözü də qoşduq əlaltdan.
Süsləşər, laxlayar, söz düşər atdan:
Meydanı, süngünü itirə bilər.

O qədər “kiçiyə” böyük demişik,
Böyüklük, kiçiklik düşüb dəyişik.
Pozular ölçülər...qalar ilişik,
Dəvələr dəngini itirə bilər.

Bir bağban dil vurar sözlərə calaq!
Dil bağban olmasa, söz qalar çolaq.
Sözə ayıq-sayıq bələdçi olaq:
Dönümü-döngəni itirə bilər.

Başlayar boyanın, rəngin qıtlığı,
Bir gün söz sənəti sözün çatdığı-
Ulu şairlərin at oynatdığı
Koroğlu cəngini itirə bilər! (Məmməd, 2011: 285).

Ey müsəlmanlar! Azər-türkləri, fanatizmi günü-gündən inkişaf etdirib din səviyyəsinə qaldırmaqdan, özümüzü dərk edib, Vətənimizi, milli atributlarımızı, dilimizi qoruyaq!

Ədəbiyyat

1. İlhami, C. (2017). Arilərin türk mənşəyi. Bakı, 169 s.
2. Əjdər, F.Q. (1989). Dədə Qorqud yurdu. Bakı, 348 s.
3. Bakıxanov, A.A. (1951). “Gülüstani-İrəm”. Bakı, 272 s.
4. Moisey, K. (1993). Albaniya tarixi. Bakı, 272 s.
5. İlhami, C. (2010). Türk dillərində teonim və etnonimlər. Bakı, 368 s.
6. İlhami, C. (2005). Sibirdə Təbriz şəhəri. Bakı, 216 s.
7. Matlock, G.D. (2015). Ey İnsanlar, Hamınız Türksünüz! Bakı, 314 s.
8. İlhami, C. (2020). Hayların və Armenlərin mənşəyi. Bakı, 406 s.
9. Səmədxan, B. (1994). Beyləqanım - Oğuz yurdum. Bakı, 176 s.

10. Bəşir, Ə. (2015). Etimoloji lüğət. Bakı, 4 min 4 yüz söz.
11. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. (2007). 2 cildə. Bakı, I c, 303 s., II c. 304 s.
12. Məmməd, A. (2011). Varlıqla yoxluq arasında, I c. Bakı, 576 s.

Göndərilib: 06.09.2023

Qəbul edilib: 30.10.2023